

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ

УДК 37.031342:001.8

ПРИВ'ЯЗАНІСТЬ В КОНТЕКСТІ ОЦІНКИ ПОТРЕБ ДІТЕЙ-СИРИТ

К. В. ІГНАТЕНКО

Суспільство повинне дбати про майбутнє дітей, адже від їхнього виховання й розвитку залежить доля країни. Особливу увагу й турботу держава має надавати тим дітям, які внаслідок певних обставин не мають сім'ї та позбавлені батьківської опіки і піклування. З метою визначення необхідних видів соціальних послуг, соціально-педагогічної підтримки, методів спрямованих на захист та забезпечення благополуччя дитини, зміни ситуації в сім'ї на краще проводиться оцінка потреб.

Особливості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, розглядалися у дослідженнях І. Дубровіної, А. Прихожан, І. Толстих, В. Мухіної. Вплив прив'язаності на формування міжособистісних зв'язків дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, вивчений у працях Е. Еріксона, Е. Ейдеміллера, І. Лангмейера, З. Матейчика. Теорія прив'язаності, основи психічної депривації та механізми її прояву досліджені Дж. Боулбі, Р. Шпіцом, О. Леонтьєвим, М. Ейнсворт, В. Фалберг.

Мета статті: розглянути теорію прив'язаності в рамках здійснення оцінки потреб дитини та її сім'ї. Особливо ця тема актуальна для характеристики батьківсько-дитячих стосунків, що складаються у прийомних сім'ях.

Для досягнення стану благополуччя під час оцінки потреб соціальному працівникові важливо брати до уваги потреби трьох груп: біогенні, соціогенні (соціальні), психогенні потреби (класифікація Чхартишвілі). Розглянемо більш детально показники кожної групи. *Біогенні* потреби: фізичний розвиток, збереження здоров'я, формування здорового способу життя. *Соціогенні*: сімейне благополуччя, любов батьків, спілкування, співпраця; дружба і кохання; самоствердження, власна гідність. Третя група потреб – *психогенні* – відповідають за інтелектуальний розвиток, естетичний, емоційно-ціннісний розвиток та сферу самоусвідомлення (самоставлення, саморегулювання, самопізнання) [3]. Важливо сприяти тому, щоб у дитини були задоволені різні потреби. Коли потреби задовольняються, то формується прив'язаність – зв'язок між людьми на рівні імпульсів, що зберігається невизначений час навіть, тоді якщо ці люди не живуть разом. Саме дане визначення посіло чинне місце в теоретичній базі оцінки потреб дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Дослідження вчених, які займалися вивченням впливу інституційної опіки на дітей-сиріт, показали, що для „інтернатних” дітей характерні відхилення у міжособистісних взаєминах. З одного боку, у дітей загострена потреба в увазі та доброзичливості дорослого, в людському теплі, позитивних емоційних контактах. А з іншого – повне незадоволення цієї потреби: відсутність або недостатність інтимно-особистісних звернень дорослих до дітей, їх емоційна бідність та одноманітність змісту, яка, в основному, спрямована на регламентацію поведінки, часта змінюваність дорослих, що взаємодіють з дітьми та перехід вихованців з однієї групи в іншу, з однієї дитячої установи в другу.

Наслідки незадоволення потреб дітей були досліджені ще на початку сорокових років минулого століття. Одними з перших вивчення психічного розвитку дітей, що виховуються поза сім'єю, провів Рене Шпіц. Він спостерігав за 91 дитиною в притулку та за 122 дітьми в яслах при жіночій в'язниці. Шпіц зафіксував у дітей-сиріт порушення інтимного життя, когнітивного та моторного розвитку й показав, що в деяких випадках позбавлення матері спричинює смерть

малюка. Основну причину відхилень у розвитку дітей Р. Шпіц бачив саме в розлуці з матір'ю, а також в збідненні середовища, в якому знаходяться діти в притулках.

Праці Р. Шпіца здійснили сильний вплив на Дж. Боулбі – автора теорії прив'язаності. Одне з центральних понять теорії прив'язаності – поняття „робочої моделі” (working model), тобто моделі, на основі якої відбувається взаємодія дитини та світу. Робоча модель включає модель себе та близької людини, при цьому сприйняття себе визначається сприйняттям об'єкта прихильності. Боулбі дійшов висновку, що в сиротинцях відсутні умови, які забезпечували б дитині інтимні, емоційно насичені та стійкі відносини з об'єктом прив'язаності, що необхідно для формування здорової, активної та соціально адаптованої особистості. Таким чином, своїми дослідженнями він довів, що немовля потребує тривалого догляду матері або заміщаючої особи, яка здійснює первинний догляд за ним [1].

Результати досліджень Дж. Боулбі доводять, що формування прив'язаності – процес тривалий, і починається він з раннього віку. Коли немовля відчуває голод, який заподіює йому неприємні відчуття, воно виражає свою потребу криком. Коли дитина нагодована, сита, тобто її потреба була задоволена, вона знову відчуває себе спокійно до тих пір, поки не відчує нову потребу, наприклад, потребу зміни пелюшок. Тоді потреба знову буде виражена, потім задоволена, після чого дитина знову буде спокійна. По мірі того, як потреби з'являються і задовольняються, у дитини розвивається відчуття довіри і прив'язаності до людини або людей, які перебувають з нею поруч. Цей цикл повторюється протягом усього людського життя. Отже, найбільш важливим для формування прив'язаності дитини до дорослого є вміння дорослого сприймати будь-які сигнали дитини та відгукуватися на них. Сила та якість прив'язаності більшою мірою залежить від поведінки батьків стосовно дитини та від якості ставлення до неї.

Якщо потреби, які з'являються наприкінці кожного етапу розвитку, не задовольняються або придушуються, у дитини розпочинається стан фрустрації – психічний стан людини зумовлений нездоланими труднощами на шляху до мети або задоволення власних потреб і бажань.

Проявляється він як агресія або як депресія. Емоційне неблагополуччя може спричинитися незадоволеністю дитини спілкуванням з дорослими (батьки) й однолітками, дефіцитом людського тепла, ласки, розладами в сім'ї. Симптомами фрустрації є тривожно-песимістичні очікування, невпевненість малюка, почуття незахищеності, іноді страх у зв'язку з негативним ставленням дорослого. Формування прив'язаності у немовлят відбувається завдяки турботі дорослого і ґрунтується на трьох джерелах: задоволенні потреб дитини, позитивній взаємодії і визнанні [4, с. 190].

У дитинстві та ранньому дитинстві прив'язаність легко виникає по відношенню до того, хто постійно доглядає за дитиною. Проте зміцнення або руйнування прив'язаності залежатиме від того, як емоційно забарвлена ця турбота. Якщо дорослий байдужий або відчуває до дитини роздратування, неприязнь, то прив'язаність формується в спотвореному вигляді. Діти, що отримали в ранньому дитинстві досвід емоційного відхилення, відчувають недовіру до світу й труднощі в близьких стосунках. Небажані, відторгнуті своєю сім'єю діти відчувають себе неповноцінними та самотніми, звинувачують себе за щось неіснуюче, що, можливо, на їхню думку, послужило причиною відторгнення. Недовіра викликає образу, озлоблення, впертість, небажання виправляти помилки та недоліки, робить дитину жорстокою до інших, провокує її на те, щоб зробити що-небудь „на зло” батькам або іншим дорослим, а також сприяє тому, що у дитини формується занижена самооцінка, яка вкладається в зміст „все одно нічого не вийде” або „я нічого не вмію, ні до чого не здатний”.

Якщо ж дорослий з теплотою і ніжністю ставиться до дитини, прив'язаність міцнішає, дитина вчиться у дорослого позитивній взаємодії з іншими, наприклад, як спілкуватися й отримувати задоволення від спілкування. Коли прив'язаність сформована, то дитина нормально розвивається; навчається розрізняти свої почуття та почуття інших; мислить логічно і розвиває соціальні зв'язки; розвиває свідомість; краще справляється зі стресами та переживаннями; розвиває почуття власної значимості; проявляє любов і ніжність до інших. Глибока прив'язаність до батьків сприяє розвитку у дітей довіри до інших людей і одночасно – впевненості в собі.

Відповідно до теорії прив'язаності найважливішими параметрами батьківського ставлення є ніжність, турбота, чутливість до потреб дитини, надійність, забезпечення безпеки, передбачуваність, послідовність.

Виділяють основні характеристики прив'язаності:

- конкретність – прив'язаність завжди звернена до конкретної людини;
- емоційна насиченість – значущість і сила відчуттів, пов'язаних із прихильністю, що включають весь спектр переживань: радість, гнів, смуток;

- напруга – поява об'єкта прив'язаності вже може служити розрядкою негативних відчуттів немовляти (голод, страх). Можливість ухопитися за матір ослабляє дискомфорт (захист), й саму потребу в близькості (задоволення). Відкидаюча поведінка батьків підсилює прояви прив'язаності дитини („чіпляння”);

- тривалість – чим сильніша прив'язаність, тим довше вона триває; дитячі прив'язаності людина пам'ятає все життя;

- вроджений характер потреби в прив'язаності;

- обмеженість установлювати та підтримувати прив'язаність до людей – якщо до трьох років дитина з яких-небудь причин не мала досвіду постійних близьких стосунків з дорослим або якщо близькі стосунки маленької дитини розривалися й не відновлювалися більше трьох разів, здатність установлювати й підтримувати прив'язаність може зруйнуватися [1].

Середовищем, у якому формується прив'язаність, є сім'я, поза сім'єю встановити її дуже складно. Поряд з первинною прив'язаністю до матері або фігури, що її заміщує, Боулбі вводить поняття вторинної прив'язаності, яка формується на місці похідної внаслідок розлуки з матір'ю. Вторинною прив'язаністю називають відношення, які розвиває людина з іншими людьми – друзями, вчителями, прийомними батьками. Якщо втрата матері або фігури, що її заміщує, тривала, то виникає не тільки первинна тривожність, а й печаль, депресія, а також агресія, одна з функцій якої є досягнення повторного зв'язку [2].

Дана ідея, на наш погляд, дозволяє зрозуміти причини агресивності дитини-сироти по відношенню до прийомних батьків, яка спрямована на пошук вторинного об'єкту прихильності та установлення повторного зв'язку. Стійкість та ригідність схем поведінки, які представляють собою досвід відносин з матір'ю, пояснюють ті довготривалі кризи, які виникають у дітей з неблагополучних сімей при адаптації до прийомної родини. Необхідний новий досвід інших позитивних відносин, щоб ці схеми перебудувалися.

М. Ейнсворт, послідовник Дж. Боулбі, виділив наступні типи порушеної прив'язаності, що притаманні для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування:

1. Негативна (невротична) прив'язаність – дитина постійно „чіпляється” за прийомних батьків, шукає „негативної” уваги, провокуючи батьків на покарання, дратує їх. Може бути результатом як зневаги, так і гіперопіки.

2. Амбівалентна – дитина постійно демонструє подвійне відношення до близького дорослого: „прихильність-відкидання”, то ластиться, то уникає. При цьому зміні в характері спілкуванні є частими, компроміси відсутні, а сама дитина не може пояснити своєї поведінки й страждає від цього. Характерна для дітей, чиї батьки були непослідовні та істеричні: то пестили, то зривалися й били дитину, роблячи і те, й інше бурхливо та без об'єктивних причин, позбавляючи тим самим дитину можливості зрозуміти їх поведінку та пристосуватися до неї.

3. Уникаюча – дитина похмура, замкнута, не допускає стосунків з дорослими і дітьми заснованих на довірі, хоча може любити тварин. Основний мотив – „нікому не можна довіряти”. Подібне може бути, якщо дитина дуже болісно пережила розрив стосунків з близьким дорослим й горе не пройшло, дитина „застрягла” в ньому; або якщо розрив сприймається як „зрада”, а дорослі – як ті, що „зловживають” дитячою довірою і своєю силою.

4. Дезорганізована – ці діти навчилися виживати, порушуючи всі правила і кордони людських відносин, відмовляючись від прихильності на користь сили: їм не треба, аби їх любили, вони вважають за краще, аби їх боялися. Характерна для дітей, які зазнали жорстокого звернення та насилля, і ніколи не мали досвіду прив'язаності [4, с. 192].

Хибно вважати, що діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, не люблять свою біологічну сім'ю. Попри все, вони прив'язані до рідних батьків, навіть коли ті погано з ними поводитися. Інколи це вважається прийомними батьками ненормальним, проте збереження прихильності до батьків якраз є одним з ознак нормальності дитини. Потреба любити й бути любимою природна для всякої душевно здорової людини. Діти люблять своїх батьків не такими, які вони є, а такими, якими вони мали б бути: додумуючи хороше та не помічаючи погане.

Дитина, що прив'язалася, відповідає на розлуку бурним спалахом негативних емоцій, який може мати дуже тривалий характер. Дж. Боулбі виділяє три стадії реакції на розлуку: протест, відчай та відсторонення. На стадії протесту дитина відмовляється змиритися з відділенням від значимого об'єкту: вона може кричати, битися головою, кидатися на підлогу, відмовлятися від контактів з тими, хто намагається її заспокоїти. На другій стадії, яка може початися через декілька годин або днів після першої, дитина втрачає надію. Вона становиться тихою та подавленою, її плач становиться монотонним. Врешті, на третій стадії дитина відновлює відносини з оточуючою середою та починає знову проявляти до неї інтерес.

Соціальні працівники, які здійснюють оцінку потреб дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, мають усвідомлювати наслідки втрати прив'язаності для подальшого

розвитку особистості дитини. Саме діагностування слабких прив'язаностей чи їх відсутності, зосередження на емоційному розвитку дитини та здатності прийомних батьків оточити дитину емоційним теплом, пошук значущих для дитини людей, з якими збереглися прив'язаності тощо, мають стати пріоритетними в соціальній роботі [3].

Висновок. Діти не можуть нормально розвиватися, якщо між ними і дорослими, які про них піклуються, не існує прив'язаності. Від прив'язаності залежить не тільки здатність знаходити майбутніх друзів, але і розвиток совісті, здатності логічно мислити та справлятися з розчаруванням, страхом і стресом, одним словом, порушується процес соціалізації. Теорія прив'язаності є основою оцінки потреб дитини та її сім'ї, підґрунтям для її здійснення, формування її індикаторів, що свідчать про потреби для розвитку дитини, батьківський потенціал й фактори сім'ї та середовища.

Перед прийомною сім'єю постають серйозні завдання, зокрема корекції, компенсації вад розвитку, відставання та занедбаності здоров'я дітей, подолання наслідків психічних травм. Тому напрямами подальших досліджень є апробація різних програм навчання батьків-вихователів, прийомних батьків.

Список використаної літератури:

1. Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей / Дж. Боулби – М. : Академ. проект, 2004. – 232 с.
2. Ігнатенко К. Формування прихильності у прийомних дітей як фактор благополучного розвитку особистості / К. В. Ігнатенко // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2010. – №1. – С. 30-35.
3. Петрочко Ж. Оцінка потреб дитини та її сім'ї: сутність, значення, концептуальні засади / Ж. В. Петрочко // Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки – №1 (22), 2014. – С. 76 – 82.
4. Программно-методическое обеспечение опытно-экспериментальной работы по развитию семейных форм устройства детей, оставшихся без попечения родителей, и предложения для органов опеки и попечительства по развитию служб по устройству детей на воспитание в семью : Кн. 4. / сост. М. Ф. Терновская. – М. : Наша семья, 2004 – 384 с.